

Римське приватне право

КУРС ЛЕКЦІЙ

Тема 1. Предмет і значення вивчення Римського приватного права.

Приватне право у Стародавньому Римі складалося з трьох систем: *ius civile*, *ius gentium*, *ius praetorium*. Виділяють I період становлення Римської держави; II період республіки; III період імперії, протягом яких найбільш помітним є розвиток інституційних і нормативних складових римського права.

Період становлення Римської держави (VI-V ст. до н.е.) Діє *ius civile* – споконвічне національне римське право, яке регулює майнові відносини виключно між римськими громадянами.

Період республіки (V-I ст. до н.е.)

Перегріни – представники завойованих Римом народів, які часто мали вищу культуру, зокрема правову культуру, ніж римляни і тому зробили свій значний внесок у формування римського права.

Таким чином, *ius gentium* як система римського приватного права, створена самими римлянами для врегулювання майнових відносин між ними і перегрінами.

Період імперії (I ст. до н.е. – V ст.н.е.) *Ius praetorium* – преторське право, склалося в результаті практичної діяльності преторів і покликане було врегулювати майнові відносини між римськими громадянами та між ними і перегрінами. *Ius praetorium* застосовувалося лише в разі нездатності врегулювати певні відносини нормами *ius civile* чи *ius gentium*.

Передумовою формування *ius praetorium* як системи приватного права було зрівняння у правоздатності всіх вільних жителів імперії едиктом імператора Каракали у 212 р. н.е.

Поступово три системи - *ius civile*, *ius gentium* та *ius praetorium* зближувалися, втрачали риси, які їх відрізняли і на їх основі було вироблене єдине поняття – *ius privatum* – римське приватне право.

Предметом курсу “Римське приватне право” є приватне право, яке виникло у Римі, знайшовши врешті свій вираз у Кодифікації імператора Юстиніана (*Corpus juris Civilis*).

Предметом римського приватного права є норми, які регулюють відносини майнові та сімейні. Норми нового Цивільного кодексу України (від

16.01.2003 р.), покликані врегулювати “особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини)” (ст. 1).

Розвиток наукової систематики права також пов'язаний із діяльністю римських юристів. У підручнику з права “Інституції” римський юрист Гай викладав римське право за такою системою: I personae, II res, III actiones, яка одержала назву “інституційної” системи викладу римсько приватного права. Перша частина Особи (Personae) містить виклад двох тем: “Особи (суб’єкти права) у Римі”, “Врегулювання сімейних відносин у римському приватному праві”; у частині Речі (Res) викладають: “Речове право”, “Спадкове право”, “Загальне вчення про зобов’язання і договір”, “Окремі види договорів”; остання частина Позови (Actiones) включає лише одну тему: “Вчення про позов”. На інституційній системі базувалися відомі кодифікації цивільного права у XIX ст. у Франції та Австрії.

Пандектна система виникла на межі XVIII-XIX ст. і передбачає поділ на загальну і особливу частини, в межах яких право викладають більш деталізовано, ніж за інституційною системою і дещо в іншому порядку: Поняття, Предмет, Джерела, Суб’єкти права, Поняття речі, Правові дії, Сімейне право, Речове право, Зобов’язальне право, Спадкове право. На практиці пандектна система прийнята багатьма сучасними цивільними кодексами.

Ще в давні часи у Римі називали дві галузі права: право публічне (ius publicum) та право приватне (ius privatum).

Давньоримський юрист Ульпіан так розрізняє ці два поняття: “Публічне право стосується стану Римської держави чи суспільства в цілому, а приватне право – інтересів окремих осіб”. Тобто, в основу поділу права на приватне і публічне Ульпіан поклав такий критерій як характер інтересів: норми приватного права захищають інтереси приватних осіб, а публічного – інтереси держави.

У зв’язку з перетворенням Риму в центр світової торгівлі, у велику світову державу система приватного права поступово набирає рис *універсальності*, стає дійсно універсальним (загальним). А з другого боку римське суспільство проникнуте принципами індивідуальної свободи і самовизначення, і тому приватне право характеризується також *індивідуалізмом*. Перш за все, це індивідуалізм господаря-власника, який самотійно виступає в господарському обороті і одноособово несе відповідальність за свої дії.

Ще однією парою ніби-то протилежних рис, римського приватного права є *консерватизм*, який полягає у демонстрації непорушності і незмінності старих норм ius civile, і *прогресивність*, притаманна ius gentium та ius praetorium, які

виникли в результаті діяльності претора: формально віджили інститути права залишалися недоторканими, проте змінювалася їх суть або ж вони просто не застосовувалися на практиці.

Крім того, римське приватне право, особливо така його складова як *ius civile*, - надзвичайно заформалізоване (наприклад, формальний і обтяжливий обряд манципації, без дотримання якого право на річ до набувача речі не переходило); характеризується точністю формулювань, логічністю викладу, аргументованістю, досконалістю юридичної форми та юридичної техніки.

Належить також підкреслити, що дуже добре були розроблені такі правові інститути як інститут договору та приватної власності, оскільки вони мали особливе значення для господарського обороту Риму.

Важливим для характеристики римського приватного права є право на захист свого порушеного права. Порушене право було захищене, коли претор давав одній стороні позов проти іншої сторони – порушника.

Згодом зростає інтерес до римського права. Його починають вивчати в заснованому в XI ст. в Болонії університеті. Поступово римське право вивчають в інших державах; одночасно застосовуючи його і в судах. Воно стає основою місцевого національного законодавства.

Тобто, у XI-XII ст. починається період відродження римського права, запозичення, період рецепції римського права. Доцільність, необхідність з одного боку і можливість запозичення з другого боку зумовили відповідно 1) прогалини в місцевому, звичаєвому праві, суперечності, партикуляризм, архаїчність, неврегульованість законом таких інститутів як зобов'язання, спадкування за законом тощо; і 2) високий рівень римського права, тобто – наявність інститутів, які регулювали відносини товарообміну; чіткість і ясність правових норм; універсальний характер, а не національна обмеженість.

Рецепція, як тривалий процес, виступає у певних видах, формах, проходила окремими етапами.

В ранньому середньовіччі, коли панувало натуральне господарство, потреба в римському праві була невелика. Однак у Візантії застосовувалися збірники спрощеного римського права (Еклога, Прохірон, Василіки).

Але для раннього середньовіччя, яке вважають першим етапом рецепції римського права характерним було не збереження окремих проявів римського права, а навпаки – його заперечення і забуття.

Одним із перших кроків рецепції, яка почалася в XI-XII ст.ст., було вивчення римського права за Зводом законів імператора Юстиніана.

На другому етапі рецепції представники філологічної школи права, критикуючи деформації римського права, здійснені в судовій практиці і коментарях пізніх глосаторів, проводять роботу для відновлення точного змісту римських законів. Предметом вивчення знову стає римське право у тому вигляді, яким воно є в Зводі Юстиніана і творах римських юристів, а не їх інтерпретації чи коментарі.

В області приватного права на третьому етапі найяскравішим проявом рецепції є – Французький цивільний кодекс (Code Civile) 1804 р. (Кодекс Наполеона). Він відтворює риси класичної форми римського права. Як і римське право містить лаконічні, чіткі формулювання, написаний простою мовою. Кодексом запозичена структура і поділ (особи, речі, позови); вирішення деяких питань; принципи: формальної рівної правоздатності громадян, непорушності умов договору; універсальний характер, абстрактність норм.

В Німеччині рецепція римського права на третьому етапі проходила в умовах критики римського права школою природничого права. Історична ж школа вимагала ліквідації антинаціональних елементів рецепції.

Пізніше рецепція в Німеччині знайшла своє відображення у Німецькому цивільному кодексі (1900 р.). А його фундаментом було те німецьке право, яке вже асимілювало досягнення римської правової норми.

Німецький цивільний кодекс сприйняв структуру римського права: він побудований по так званій пандектній системі, яка передбачає детальніший поділ права на галузі (речове, зобов'язальне, сімейне, спадкове), а також тут передбачена загальна частина як в кодексі в цілому, так і в кожному з його розділів.

Тема 2 Джерела римського права

У науці римського права виділяють:

I Джерела змісту римського права, якими є матеріальні умови життя, економічний лад, суспільні відносини, які склались в римському суспільстві і підлягали регулюванню правовими нормами;

II Джерела правоутворення (в науці теорії права їх ще називають “формою права”), у римському праві виступають:

- 1) звичаї,
- 2) закони (постанови Народних зборів, постанови сенату, розпорядження імператорів – зміни відбувались по періодах розвитку римської держави);
- 3) практика преторів та інших магістратів;

4) діяльність римських юристів (юриспруденція).

III Джерела пізнання римського права: Закони XII таблиць; Петеліїв закон (*lex Poetelia*), який скасував продаж у рабство і вбивство неплатоспроможного боржника; Аквіліїв закон (*lex Aquilia*), який встановив відповідальність за знищення і пошкодження чужих речей; Фальцидіїв закон (*lex Falcidia*) про обмеження заповітів; Кодифікація Юстиніана.

Як і у всіх народів основними джерелами римського права були звичай і закон. Але до цих основних джерел права у Римі на рівних правах приєднували науку права (юриспруденцію) та практику судових та інших державних установ.

Римські юристи визнавали джерелами права *jus naturale* (спільне для всіх народів і для всіх живих створінь право. Такими спільними інститутами вважали одруження, народження дітей та їх виховання) та *aequitas* (інстинктивне почуття справедливості, інстинктивне бажання загального добра, яке примушувало людей відхилитися від права формального тоді, коли воно не задовольняло згаданого почуття справедливості чи загального добра).

Звичай – правило поведінки, що формується в практиці людей і стає правилом внаслідок фактичного його застосування протягом тривалого часу. Звичай – основна форма регулювання відносин в додержавному суспільстві. Дотримання звичаю забезпечувалось засобами громадського впливу. Звичаї, санкціоновані державою, складають звичаєве право. Норми звичаєвого права містять Закони XII Таблиць (451-450 рр. до н.е.).

Закон (*lex, leges*) – норма права, яка видається вищим органом влади в певній формі. Її виконання забезпечується силою державного примусу.

В період принципату імператорська влада все ще використовувала республіканські форми і прагнула створити враження ніби закони видає Сенат. Розпорядження, які пропонували принцепси ставали постановами Сенату – *senatus-consulta*.

Основним джерелом права поступово стає одноособове розпорядження імператора. Загальна назва розпоряджень імператора – “конституція”. Конституції поділялися на 4 види:

- 1) *edicta* – загальні розпорядження, які були обов’язкові як для службових осіб, так і для населення. Це розпорядження, оголошені прилюдно. Кожен окремий едикт був присвячений окремому питанню. Юридична сила едикту триваліша, ніж життя самого правителя. Поширювалися на всю територію держави;
- 2) *decreta* – імператорські рішення з конкретних судових справ. Це розв’язання принцепсом приватноправових і кримінальних судових справ, що доходили до його розгляду або через безпосереднє звертання до нього позивачів у I інстанції або в порядку оскарження (як апеляційна інстанція). Якщо

вносилося рішення у сумнівній справі, то декрет принцепса ставав зразком для інших суддів (як джерело права). Декрети виходили від принцепса на словах і записувалися його канцелярією в протоколи, які не оголошувалися як едикти, а зацікавлені особи брали з них витяги.;

- 3) *mandata* – інструкції чиновникам і правителям провінцій. Якщо за змістом інструкції вона повинна була бути доведена до населення, то керівник провінції оголошував її населенню своїм едиктом. Мандати мали юридичну силу за життя принцепса, який видав їх. Але щоб вони продовжували діяти, то повинні були бути підтверджені новим принцепсом;
- 4) *rescripta* – відповіді принцепса на письмі на запитання з боку як приватних осіб, так і магістратів. Приватним особам принцепс відповідав нотаткою на проханні. А до магістратів і цілих громад писав спеціальні листи. Рескрипти стали джерелом права як і декрети, бо їх використовували при вирішенні аналогічних справ. Оголошувалися прилюдно. Зацікавлені могли просити копію.

В період абсолютної монархії імператорські розпорядження дістали назву *leges, leges generales sanctio pragmatica*.

Численність імператорських конституцій вимагала їх кодифікації. Крім того причинами кодифікації були:

- 1) прагнення закріпити у систематизованій формі існуюче право;
- 2) єдиний кодекс мав бути символом єдності права, що мало політичне значення при розділенні держави на дві частини.

Codex Gregorianus (Грегоріана) за ім'ям укладача, виданий 295 року, у якому зібрані імператорські конституції починаючи з Адріана і закінчуючи Діоклетіаном (від 196 до 295 р.).

Codex Hermogenianus (Гермогеніана) – є доповненням до першого кодексу. Сюди увійшли імператорські конституції, видані від 295 до 324 р. Кодекс містить 120 конституцій, розділених по змісту на 69 титулів. Кодифікація здійснена між 314 і 324 рр.

Codex Theodosianus (Феодосія) – перша офіційна збірка конституцій. Кодифікація здійснена комісією із 9 чоловік, яка була сформована у 428 р. імператором Східної Римської імперії Феодосієм II. Кодекс виданий 438 р. До нього увійшли імператорські конституції, видані починаючи із 313 року. Кодекс діяв в обох частинах Римської імперії (з 438 – на Сході, з 439 – на Заході). Структура: 16 книг, титули (за предметом регулювання).

Практика преторів та інших магістратів як джерело права у Римі.

Посада претора введена у 367 р. до н.е. Для здійснення своїх функцій перед вступом на посаду претор проголошував едикт^{*}, у якому викладав, зокрема, правила судочинства, які були діючими протягом року (періоду перебування

^{*} Едикт – *dicē* (говорю) – програмний документ, який оприлюднювали за 24 дні до виборів.

його на посаді). Після припинення його повноважень правила втрачали силу. Але, якщо вони були життєздатними, то новий претор міг покласти їх в основу своєї програми. Таким чином претор, хоч і не міг скасувати чи видати закон, проте, видавши едикт, міг надати нормі *jus civile* практичного значення чи, навпаки, - позбавити норму сили.

Претор в едикті проголошував правила і норми, які були покладені в основу майбутньої посадової діяльності. За висловом Ціцерона едикт був "законом на рік".

Таким чином преторський едикт, формально не змінюючи норм *jus civile*, утверджував регулювання нових відносин і ставав формою правоутворення.

Правотворча діяльність преторів розвивалася поступово:

- 1) спочатку претор допомагав здійсненню цивільного права, підкріплюючи позовами суспільні відносини, врегульовані цивільним правом;
- 2) при допомозі едикту заповнював прогалини цивільного права;
- 3) згодом едикт почав включати такі пункти, які були спрямовані на зміну і виправлення цивільного права. Однак, претор не відміняв норм цивільного права. Таким чином, не маючи законодавчої влади, в порядку керівництва судовою діяльністю, фактично творив нові норми та інститути права, які витісняли старі цивільні норми та інститути.

Юрист Марціан називає преторське право живим голосом цивільного права в тому розумінні, що претор відгукувався на нові запити життя і задовольняв їх.

У 125-126 рр. н.е. юрист Юліан за дорученням імператора Адріана уклав *Edictum perpetuum* (постійний преторський едикт), шляхом кодифікації преторського права. З часу видання *Edictum perpetuum* правотворча діяльність преторів припинилася.

"Постійний едикт" в кодифікації Юліана до нас не дійшов, але були зроблені спроби реконструкції едикту за фрагментами коментарів римських юристів.

Форми діяльності римських юристів

Тому з'явилися юристи, діяльність яких мала різні форми. Форми діяльності римських юристів визначив Ціцерон (I ст. до н.е.):

respondere – консультаційна робота римських юристів – надання громадянам порад із спірних питань.

scavere – консультації з питань укладення договорів та угод, складення ділових документів.

agere – керівництво процесуальними діями сторін при розгляді судових спорів (але не адвокатська діяльність. Представництво довгий час було заборонене).

Такі обмежені завдання все ж давали можливість значного впливу на розвиток права і римським жерцям – понтифікам, які здійснювали функції юристів до виникнення світської юриспруденції.

Октавіан Август надав деяким юристам *jus respondendi*, тобто право давати суддям від імені імператора вказівки, які мали силу закону.

Висновки юристів, які були наділені *jus respondendi*, набули обов'язкового значення в практиці суддів, стали основою рішень суду. Таким чином правотворчість римських юристів набула офіційного визнання. А їх консультації виходили ніби від імені принцепса. Сила їх полягала у зв'язку науки і практики.

Ця практика надання видатним юристам права офіційного тлумачення законів продовжувалась до V ст.

Валентиніан III в 426 р. видав *Lex allegatoria* (закон про цитування), яким наказано керуватися творами п'ятьох юристів: Папініана, Павла, Гая, Ульпіана і Модестина, а також приймати до уваги твори Сцеволи, Сабіна, Юліана, Марцеля і тих, кого вони повчали, останніх, однак, при умові, коли є на руках кілька примірників рукописів їх творів. При розбіжностях перших п'яти юристів треба керуватися більшістю голосів; коли більшості нема, то переважає погляд Папініана; коли нема позиції останнього, то суддя сам вибирає ту позицію, яку вважає за найкращу нішу, підтверджується сила сентенцій Павла; а також про заборону керуватися коментарями Павла та Ульпіана до творів Папініана.

Існували школи двох розрядів: початкові і вищі.

- 1) початкові, де викладали не видатні юристи, а професіонали, що отримували за це винагороду;
- 2) вищі, які були у кожного видатного юриста. Він займався з учнями практично, обговорюючи з ними юридичні питання, що виникали з приводу якого-небудь конкретного випадку; радилися з учнями яку відповідь дати на запитання магістрата чи приватної особи.

Кодифікації римського права

Закони XII Таблиць (451-450 рр. до н.е.) та кодифікація преторського едикту (125-126 н.е.). У 295 р. була проведена кодифікація імператорських конституцій.

Кодифікація Юстиніана

Причини кодифікації:

- 1) прагнення створити єдине право, яке б об'єднало Римську імперію, відродило її могутність;

2) потреба в оновленні права.

Кодифікація, проведена під керівництвом видатного юриста того часу Трібоніана протягом 529-534 рр. у результаті чого було складено три збірники: Інституції, Дигести або Пандекти, Кодекс Юстиніана.

Інституції – підручник з римського цивільного права, призначений для навчальних цілей.

Дигести (зібране) – створені комісією, завданням якої було переглянути всю наявну юридичну літературу, систематизувати її, усунути протиріччя і застарілі поняття.

Кодекс Юстиніана, створений комісією із 10 чоловік протягом 528-529 рр.

Джерелами Кодексу Юстиніана за період від Адріана до Феодосія є кодекси Грегоріана, Гермогеніана, Феодосія. А також конституції, які видав сам Юстиніан.

Складені збірники у XI-XII ст. дістали загальну назву *Corpus iuris civilis* (Звід цивільного права) і є основою вивчення римського права в середні віки і новий час.

Тема 3. Особи (Суб'єкти права)

Виникнення, набуття і втрата римського громадянства:

виникало римське громадянство внаслідок народження дитини в сім'ї римських громадян. Дитина, народжена в законному шлюбі римських громадян, набувала статусу свого батька в момент зачаття. Дитина, народжена поза шлюбом поділяла статус матері.

набуття – актом державної влади римське громадянство надавалось чужоземцям за особливі заслуги перед Римською державою; усиновленням чужоземця; звільненням римським громадянином свого раба (звільнений раб набував статусу свого колишнього господаря, який надав йому свободу).

припинення – смерть особи; продаж у рабство; полонення; вигнання з Риму; засудження до найтяжчих видів кримінального покарання.

У сфері цивільно-правових відносин правоздатність складалася із двох основних груп прав: вступати в законний шлюб і торгувати (*ius connubii* та *ius commercii*).

Що ж стосується **негромадян**, то вони не забезпечувалися охороною з боку Римської держави.

Вільновідпущеники – це відпущені на волю раби. Вони одержували правовий статус особи, яка надала їм свободу. Тобто, колишні раби могли набувати правового статусу римського громадянина, латина чи перегріна. Але і далі вільновідпущеник залежав від свого господаря.

Колони – це категорія юридично залежних людей, яка виникає в період імперії. Це орендарі землі.

Вільні були суб'єктами права, а раби – об'єктами. Вони прирівнювались до речей.

Виникнення рабства (джерела рабства):

- 1) захоплення в полон;
- 2) перетворення іноземців у рабів (якщо вони не мали захисту Римської держави, оскільки між державами не було договору);
- 3) дитина, народжена рабинею, навіть якщо батько вільний (правовий статус батька набували діти від законного шлюбу. А вступати в шлюб з рабинею заборонялося. Таким чином, дитина вважалася народжена поза шлюбом, тому діти, народжені від рабині, набували статусу матері);
- 4) глава сім'ї міг продати в рабство підвладного члена сім'ї за непослух;
- 5) боржника кредитор (пізніше тягар у боргових зобов'язаннях перемістився з особи боржника на його майно і продаж боржника замінено заставою майна і перестав бути джерелом рабства);
- 6) злодія потерпілий;
- 7) в рабів перетворювалися особи, засуджені до пожиттєвого ув'язнення або каторжних робіт;
- 8) вільні жінки, які вступали у зв'язок з рабами і продовжували їх всупереч заборони рабовласника та ін.

Для ефективності експлуатації рабської праці їм надавали певну господарську самостійність з умовою, що раб платитиме господарю необхідний оброк. Таке майно було відоме в стародавньому Римі як *пекулій*. Пекулій юридично захищався майном рабовласника, який ніс відповідальність по договорах, укладених рабом, але в межах пекулія.

Способи припинення рабства:

- звільнення за заповітом;
- коли раб викривав вбивство громадянина;
- при досягненні рабом сану єпископа та ін.

Особа – носій певних прав і обов'язків, тобто є суб'єктом права. Особа в Римі позначалася терміном *persona*. *Persona* – суб'єкт права. Суб'єктами права могли виступати як фізичні, так і юридичні особи. Фізичні особи – громадяни Риму; юридичні особи – організації.

В Римі тільки вільні люди визнавалися суб'єктами права. Але і вони мали неоднаковий обсяг прав. Останній залежав від багатьох факторів, про що вже йшла мова в питаннях про статус різних категорій населення.

Здатність бути суб'єктом права – правоздатність (*caput*) визначалася трьома станами: свободи, громадянства і сімейного стану:

- за станом свободи населення Риму поділялося на дві групи: вільних і рабів;
- за станом громадянства вільні утворюють п'ять груп: римські громадяни, латини, перегріни, вільновідпущеники, колони;
- за сімейним станом – глави сімейств та інші члени родини.

Стани могли змінюватися і тоді відповідно змінювався і обсяг правоздатності. Зміна станів дістала назву *capitis diminutio*.

Три види зміни правоздатності:

- *capitis diminutio maxima*. Це найбільші зміни, які вели до набуття статусу суб'єкта права (особи) чи до його повної втрати (це була втрата особистих і майнових прав).
- *Стан громадянства (status civitatis)* Зміни в цьому стані приводили до зміни громадянства. Ці зміни правового статусу називалися середніми (*capitis diminutio media*) і впливали лише *на обсяг прав*.
- *сімейний стан (status familiae)* поділяв вільних на осіб свого права (*persona sui juris*) та осіб чужого права (*persona alieni juris*) – члени сім'ї (підвладні), бо знаходилися під владою глави сімейства (*pater familias*). *Capitis diminutio minima* – наставали із зміною сімейного стану.

Правоздатність як здатність бути носієм певних прав – виникала з моменту народження. Зразу треба зазначити, що римські юристи не мали відповідного сучасному поняттю визначення правоздатності.

Отже, правоздатність виникала з моменту народження. Але в деяких випадках і до народження (в спадкових справах). Момент народження (який має юридичне значення) римські юристи визнавали – відділення дитини від утроби матері та її крик. У мертвої дитини правоздатність не виникала.

Припинення правоздатності: смерть людини; продаж у рабство; полон; засудження до такого покарання, як довічна каторга.

Повна правоздатність наставала за наявності свободи, римського громадянства і сімейного стану глави сім'ї (*pater familias*).

Правосуб'єктність = правоздатність + дієздатність.

Наявність правоздатності – лише одна сторона правосуб'єктності. Правоздатність лише наявність прав, а скористатися ними самостійно особа може при наявності ще й *дієздатності*.

Дієздатність – це здатність здійснювати юридично значимі дії і відповідати на них.

Дієздатність настає з досягненням певного віку, а також залежить і від інших обставин.

Чинниками, які впливали на дієздатність, були:

I. громадянська честь, якої можна було позбавити. Розрізняли:

- 1) повне позбавлення честі – це результат покарання судом і пов'язане з втратою громадянства;
- 2) припинення честі – могло наступати у таких формах:
 - а) *infamie* – безчестя, яке наставало внаслідок засудження за злочин або порушення договорів доручення, товариства, схову; в результаті порушення деяких правових норм, які стосуються шлюбу;
 - б) *turpitude* – безчестя таврування ганьбою певних дій особи або її способу життя. Ця форма безчестя була підставою суттєвих обмежень в галузі спадкування;
 - в) *infestibilis* – наступало тоді, коли особа брала участь при укладенні договору як свідок, а в суді відмовлялася засвідчити цей факт. В результаті *infestibilis* особа не могла виступати більше в подібній ролі, що обмежувало її дієздатність.

II. Обмеження за статтю. Жінки в Римі обмежувалися в дієздатності. І лише за законодавством Юстиніана було встановлено рівноправність чоловіка і жінки.

III. Обмеження за релігійною приналежністю. За християнських імператорів обмежувалася правоздатність язичників та єретиків.

IV. Вікові обмеження. За віком дієздатність громадян поділялася на три групи:

а) *недієздатні* (діти до 7 років) – *infantes*;

б) дівчата з 7 до 12 років, хлопці з 7 до 14 років – *обмежено дієздатні*. Могли вчиняти дрібні правочини. Для здійснення правочинів, спрямованих на припинення прав або виникнення обов'язків, то потрібна була згода опікуна. Правочини, здійснені без згоди опікуна, забов'язували неповнолітніх тільки в межах збагачення, одержаного за цією угодою.

в) *дієдатні, але неповнолітні* (повноліття наставало у Римі в 25 років) – особи жіночої статі з 12 до 25 років; чоловічої – з 14 до 25 років. Вони могли укладати угоди, але уклавши явно не вигідну для себе угоду, могли просити претора визнати її недійсною і провести двосторонню реституцію (повернути в попереднє становище). З II ст. н.е. таким особам почали призначати піклувальників.

V. Обмежувались в дієдатності або не були дієдатними особи психічно хворі, із значними фізичними вадами (вадами слуху, зору, мови) недорозвинуті.

VI. Обмежувалися в дієдатності марнотратники, які не здатні розумно розпоряджатися своїм майном. Їм призначались піклувальники.

VII. Деяке обмеження дієдатності залежало від постійного місця проживання.

Інститути опіки (*tutela*) і піклування (*cura*) в сучасному праві належать до галузі сімейного права.

Опіка чи піклування призначається в разі неможливості чи нездатності особи в силу перелічених вище причин самостійно здійснювати своє право. В римському праві суттєвої різниці між опікуном і піклувальником не було.

В наш час критерієм розмежування опіки і піклування є об'єм тієї дієдатності, яку необхідно поповнити.

В основу розмежування опіки (*tutela*) і піклування (*cura*) Римські юристи клали вікову ознаку.

Опіка і піклування встановлюються:

- за законом;
- за заповітом;
- за розпорядженням влади.

Випадки відмови опікуна від виконання доручення:

- 1) якщо особа вже здійснює опіку чи піклування над майном трьох осіб;
 - 2) при управлінні державним або імператорським майном;
 - 3) якщо особа займає надзвичайно відповідальну посаду;
 - 4) має вік понад 70 років, матеріально незабезпечена, неосвічена, хвора.
- Призначенням і звільненням опікунів займався суд першої інстанції.

До особистості піклувальника і опікуна були досить суворі вимоги. Це і повага в суспільстві, чесність, порядність, безкорисливість, турботливість. До того ж ця людина повинна була бути забезпечена майново.

Обов'язки опікуна

Обов'язком їх була турбота про майнові інтереси підопічних, про особу підопічного, його виховання, розвиток.

Зловживання опікуна чи піклувальника визнавалося найнепоряднішим вчинком і призводило до безчестя.

Юридичні особи

Це союзи з релігійною метою, професійні союзи ремісників, державна казна та ін.

Ознаки юридичних осіб:

- 1) в галузі приватно-правових відносин корпорації осіб прирівнювалися до фізичних осіб;
- 2) вони є суб'єктом прав і обов'язків; несуть відповідальність за себе;
- 3) вихід із складу об'єднання окремих осіб не впливає на юридичне становище корпорації (*universitas*);
- 4) майно корпорації було відокремлене, не є ні спільною власністю всіх членів корпорації, ні її окремих членів. За особисті борги своїх членів корпорація відповідальності не несе. А члени її не відповідають за борги корпорації;
- 5) корпорація від власного імені може вступати в будь-які приватно-правові відносини як з фізичними, так і з юридичними особами. Це здійснювалося через фізичні осіб, уповноважених на це у встановленому порядку.

Для утворення досить було трьох осіб.

Для виникнення юридичної особи потрібно:

- 1) дозвіл державного органу (сенат, імператор);
- 2) виділення самостійного майна;
- 3) наявність установчого акту, де зазначалася мета корпорації, союзу.

Правоздатність юридичної особи обмежувалася тільки майновими правами, які не для всіх були однаковими.

Дієздатності юридичні особи не мали. Ця нездатність самостійно здійснювати свої права і нести обов'язки компенсувалася представництвом фізичних осіб, діям яких право надавало такого ж значення, як діям самої юридичної особи.

Припинення юридичної особи:

- 1) після досягнення поставленої мети;
- 2) якщо її діяльність набувала незаконного характеру;
- 3) після вибуття всіх її членів;
- 4) коли втрачалася майно.

Тема 4. Сімейні правовідносини

В Римі сім'я об'єднувала під владою глави сім'ї – батька (pater familias) дружину, дітей, онуків та інших родичів, кабальних, а також рабів.

На чолі римської сім'ї стояв pater familias.

Вище йшла мова про те, що за сімейним станом римські громадяни поділялися на **осіб власного права** (persona sui juris) та **осіб чужого права** (persona alieni juris). Всі члени сім'ї крім pater familias були особами чужого права (persona alieni juris). Вони мали право укладати договори про набуття певного майна (правда, воно вважалося таким, що належить pater familias (домовладиці)).

Така сім'я називалася *агнатичною*, а члени сім'ї – *агнатами*.

Агнатами були навіть чужі по крові люди, які підпадали під владу домовладки (pater familias).

З часом на зміну агнатичній спорідненості прийшла *когнатична*. Це є кровне споріднення.

Когнатське споріднення визначається за *лініями* і *ступенями*.

Серед дітей розрізняють *повнорідних* (спільні батьки) та *неповнорідних* (різні батьки).

Неповнонідні можуть бути:

- єдиноутробні (спільна мати);
- єдиновірні (спільний батько).

Якщо ж різними є і батько, і мати, то діти – *зведені*.

Родина дружини з одного боку і родичі чоловіка з другого боку – є *свозяками*. Своязтво відрізняють від родинної спорідненості.

Шлюб римським юристом Модестіном визначається як союз чоловіка і жінки, поєднання всього життя, спільність Божого і людського права.

Римське право розрізняло два види законного римського шлюбу:

- 1) cum manu (шлюб з чоловічою владою). Шлюб, в якому жінка цілком підпорядковувалася владі чоловіка. Цей шлюб характерний для стародавнього періоду історії Римської держави;
- 2) sine manu (шлюб без чоловічої влади). Вступаючи в такий шлюб жінка не змінювала своєї правоздатності. Якщо до того вона була особою своїх прав, то нею і залишалася, або ж продовжувала підкорятися своєму батькові. Агнатське споріднення між жінкою і родиною її чоловіка не виникало. Чоловік не мав влади над жінкою. В особистих відносинах вони обоє

вважалися рівними суб'єктами. Ці два види шлюбу по-різному укладалися і припинялися.

Від виду шлюбу *cum manu* чи *sine manu* залежав і спосіб його укладення. Але про це дещо пізніше.

Для створення сім'ї повинні були володіти *jus conubii*. При відсутності хоча б у однієї із сторін *jus conubii* шлюб, звичайно, не допускався.

Але фактичні шлюбні відносини виникали. Це *конкубінат* – фактичні шлюбні відносини з наміром створити сім'ю.

Діти відповідно набували статусу матері, а не батька, хоч не були для нього юридично сторонні як позашлюбні діти. За певних умов діти від конкубіни мали право на утримання від батька та могли спадкувати частину його майна. А якщо батько їх узаконив, то повністю підпадали під його владу.

способи узаконення дітей від конкубіни:

- 1) при укладенні шлюбу з матір'ю дітей (якщо одержала сторона право);
- 2) шляхом висунення сина в стан місцевих декуріонів, попередньо наділивши його майном (декуріон – особа, яка погашала за свій рахунок податки місцевого населення);
- 3) шляхом видачі рескрипту імператором.

Умови та порядок укладення шлюбу

Умови укладення шлюбу:

- 1) згода обох сторін. В період ранньої республіки – згода домовладик, якщо мова йшла про *persona alieni juris*. Проте, якщо згоди він не давав, то дозволу можна було просити в магістрату;
- 2) досягнення шлюбного віку – жіноча стать 12 років; чоловіча стать 14 років;
- 3) наявність права вступати у римський шлюб (*jus conubii*). До 212 р. цим правом були наділені тільки римські громадяни;
- 4) відсутність попереднього неприпиненого шлюбу. Кількість шлюбів була необмежена. Вдова повинна була витримати *траурний рік* (10 місяців) до вступу в новий шлюб. Але якщо це порушувалося, то шлюб не визнавали недійсним, проте вдова піддавалася безчестю;
- 5) відсутність близького споріднення. Споріднення по прямій лінії, по боковій лінії до шостого ступеня були перешкодою до вступу в шлюб, між опікуном і підопічною, між заміжною жінкою, яка допустила перелюб і її спільником. Не допускався також між особами, які були в близькому свояцтві, яким визнавалося відношення між одним із подружжя і родичами другого з подружжя (брат не міг одружитися з вдовою свого брата).

Порядок укладення шлюбу

Перед одруженням робили *заручини*. Розрив заручин покладав безчестя на винну сторону, а друга сторона мала право на відшкодування збитків, пов'язаних із заручинами.

Способи укладення шлюбу:

Укладення шлюбу з *чоловічою владою* (*cum manu*) можна було здійснити такими способами:

- 1) формальний ритуал релігійного характеру;
- 2) вдавана купівля чоловіком дружини з процесом манципації;
- 3) через *usus*, який не був пов'язаний з обрядовістю як перші два. Цим способом шлюб *cum manu* вважався укладеним після року фактичного співжиття.

Вважається, що *usus* був історично першим способом укладення шлюбу *sine manu*.

В Законах XII таблиць передбачалося, що жінка, яка була відсутня в домі чоловіка три ночі підряд, перериває сплив річного строку, необхідного для встановлення *manus* (руки = чоловічої влади). Щорічно повторюючи це жінка *відвертала* виникнення над нею влади чоловіка, хоч шлюбні відносини між ними вважалися такими, що виникали юридично, і діти не були поза законом.

Для укладення шлюбу *sine manu* досить було звичайної згоди сторін.

Припинення шлюбу:

- 1) смерть одного із подружжя (до смерті прирівнювалася втрата свободи одним із подружжя: продаж у рабство, полон, засудження до вічної каторги);
- 2) розлучення. Від способу укладення залежав спосіб розірвання.
 - а) *cum manu* розривався з певними формальностями. При шлюбі шляхом купівлі, вимагався продаж зворотний. Вимагати розірвання шлюбу *cum manu* міг тільки чоловік. З часом було виролено правила, коли саме чоловік міг вимагати розлучення. У випадках коли жінка 1) порушує вірність; 2) займається чаклуванням дітей; 3) утруднює чоловікові доступ до спиртного;
 - б) *sine manu* – розлучення без особливих формальностей, за згодою сторін або однієї сторони. Не вимагалось ніяких обґрунтувань. А розлучення за згодою обох сторін звільняло від будь-яких штрафів. Від негативних наслідків звільняли також такі причини:
 - 1) імпотенція чоловіка протягом трьох років з часу одруження;
 - 2) полон чоловіка, якщо протягом п'яти років про нього нема звісток;
 - 3) постриження в ченці;

- 4) посягання на життя другого з подружжя;
- 5) порушення подружньої вірності;
- 6) нездатність до дітонародження;
- 7) нездатність до шлюбного життя.

Особисті та майнові відносини між подружжям у шлюбі.

Особисті відносини

У шлюбі *cum manu*: жінка була підвладною чоловіка і її становище прирівнювалось до становища дітей.

У шлюбі *sine manu* принцип підлеглості змінився на принцип рівності.

Майнові відносини

У шлюбі *cum manu* дружина не мала майнової правоздатності і її майно надходило в повну власність чоловіка, зливалось з його дошлюбним майном.

У шлюбі *sine manu* майно подружжя залишалось роздільним.

Придане (dos) – майно, яке передавалось дружиною або третьою особою чоловікові на покриття спільних витрат по господарству.

Пізніше римська юриспруденція встановила, що під час шлюбу чоловік є власником приданого і розпоряджається ним.

З припиненням шлюбу придане поверталось.

При розлученні придане поверталось особі, яка не була причиною розлучення.

Дарування з боку чоловіка (*donatio propter nuptias* - подарунок з причини шлюбу). В період імперії склався звичай дарувати передшлюбний подарунок з боку чоловіка як внесок в сімейне майно. Дарування з боку чоловіка малона меті забезпечити дружину на випадок розлучення з вини чоловіка як штрафна компенсація.

Вимоги до “подарунку з причини шлюбу” (імператор Юстиніан):

- 1) за своєю вартістю має дорівнювати приданому;
- 2) його має давати батько чоловіка, як і придане батько дружини;
- 3) нерухоме майно, яке входить до подарунка відчуженню не підлягає;
- 4) під час шлюбу жінка не може вимагати видачі подарунка.

Взаємовідносини батьків і дітей

Діти повністю підпорядковувалися владі батька. Вона була безмежною.

Батьківська влада встановлювалася над дітьми, народженими в законному римському шлюбі. Це були *законнонароджені діти*. Такими вважалися діти, народжені в шлюбі, а також ті, які народилися зі сплином 181 дня після одруження і не пізніше 300 днів після смерті чоловіка. В Римі існувала презумпція: батьком дитини вважається чоловік її матері доки не буде доведено протилежне.

Батьківська влада також могла встановлюватися *узаконенням дітей від конкубіни*. Узаконення – це встановлення батьківської влади над власними дітьми, породженими поза шлюбом. Воно відбувалося: 1) укладенням шлюбу батьками дитини; 2) на підставі імператорського рескрипту, виданого на прохання батька, якщо одруження було неможливим і при відсутності в батька своїх дітей. В цьому випадку узаконений набував усіх прав, але батьківська влада встановлювалася над ним лише за його згодою.

Узаконення давало статус законних дітей власним дітям, народженим поза шлюбом.

Усиновлення – ще один спосіб встановлення батьківської влади, але над чужими дітьми. Розрізняли усиновлення у формі:

- 1) *arrogatio* – усиновлення осіб свого права, тобто повнолітніх і самостійних в правовому розумінні;
- 2) *adoptio* – усиновлення осіб чужого права, тобто тих, які перебували під владою домовладки.

Усиновлення і узаконення дітей прирівнювалося до народження їх в шлюбі. Тобто, вони отримували правовий статус, ім'я усиновителя; право взаємного спадкування; поділяли його соціальний та громадянський статут. Поширювалася батьківська влада.

Зміст батьківської влади

Зміст батьківської влади (*patria potestas*) складався із особистих та майнових відносин.

Майнові відносини

Спочатку *pater familias* був виключним власником у родині і всі прибутки дочки чи сина підпадали під його владу.

Батько часто надавав окремі елементи своєї власності синові (земельну ділянку, худобу), а іноді і дочці (ткацький верстат, кравецьке приладдя) у володіння з правом використання одержаних прибутків.

Право власності належало pater familias, а майно - батьківський пекулій.

В період принципату порушується принцип єдності сімейного майна. Август встановив можливість відокремленої власності сина на майно, одержане на війні чи на військовій службі - *військовий пекулій*. Син мав право розпоряджатися тим військовим пекулієм за життя, а також розпорядитися на випадок смерті.

Костянтин I (326 р.) визнав власність сина, який перебував під батьківською владою, на майно, одержане на службі (публічній, цивільній чи духовній). Від військового пекулія цей *ніби військовий пекулій* відрізнявся тільки походженням, але не правовим режимом.

Батько відповідав по зобов'язаннях сина, як і по зобов'язаннях в аналогічних випадках, раба.

Батько відповідав і за правопорушення підвладної дитини, але міг видати дитину потерпілому з метою відпрацювання шкоди і тим самим звільнитися від обов'язку грошового відшкодування.

Особисті відносини між батьками і дітьми

Батько мав право життя і смерті своїх дітей. Міг продати новонароджену дитину в рабство; карати на власний розсуд.

Тема 5. Речове право

Важливим у римському праві є поділ майнових прав на **речові** і **зобов'язальні**, а тому треба здійснити порівняльний аналіз цих двох груп майнових прав.

<i>Речове право</i> виникає, коли особа має таке право на річ, яке дає їй можливість безпосередньої дії на цю річ.	<i>Зобов'язальне право</i> виникає, якщо у суб'єкта немає безпосереднього права на річ, а лише право вимагати від іншої особи надання речі.
Об'єктом речового права є <i>річ</i> .	Об'єктом зобов'язального права – <i>дія іншої особи з приводу речі</i> .
Речові права, переважно строками не обмежені, вони набуваються <i>назавжди</i>	Зобов'язальні права <i>тимчасові</i> . Права, які виникають з цих відносин припиняються разом з припиненням зобов'язання. Наприклад, борг повернуто і зобов'язання за договором позики припинялося.
Захист речового права має <i>абсолютний характер</i> (від усіх, хто	Захист зобов'язального права - <i>відносний характер</i> (проти конкретної

посягає на річ)	особи, яка взяла на себе зобов'язання)
Зміст речового права встановлюється <i>законом</i> .	Зміст зобов'язального права встановлюється <i>договором</i>
Власник речі – суб'єкт речового права тісно пов'язаний з річчю і може витребувати її з чужого незаконного володіння	
<i>Види речових прав:</i> право власності, права на чужі речі	<i>Види зобов'язальних прав:</i> договірне право; деліктне право; зобов'язання, які виникають з позадоговірних правомірних дій.

Основними об'єктами цивільних правовідносин є речі.

Річчю, на яку можна мати речове право римляни визнавали предмети *матеріальні (res corporales)*, а також *права (res incorporales)*, які не існують у матеріальному світі (до них не можна доторкнутися).

Річ (res) – все, що оточує людину, може бути об'єктом речового права і містить в собі певну цінність (створену як природою, так і людиною).

Крім речей виділяли:

Товари – об'єкти, яких в момент продажу може ще й не існувати (майбутній урожай), в той час як речі – те, що є в наявності в даний момент.

Майно – сукупність різних речей, об'єднаних господарським призначенням. Римські юристи вважали майном все, що належало одній особі. Поступово майном вважають сукупність прав і обов'язків власника, тобто воно складалось з активу і пасиву, з вимог і боргів. Це мало особливе значення під час спадкування.

Види речей

Видів речей у римському праві є дуже багато. Але треба пам'ятати, що деякі із класифікацій так і залишилися у римському праві. Проте більшість використовується і сьогодні, зокрема у Цивільному кодексі України від 16 січня 2003 р. (гл.13 «Речі. Майно»).

Види речей:

речі за їх матерією: *res corporales* (речі *тілесні*); *res incorporales* (речі *безтілесні*)

Манципні (res mancipi) – які підлягали складній процедурі передачі – манципації (земельні ділянки, худоба, будівлі, раби, земельні сервітути та інші цінні речі, які становили економічну основу римського суспільства); *res nec mancipi* – усі інші речі.

Рухомі – речі, які можна було пересувати у просторі (раби, худоба); *нерухомі*

Подільна річ, яка може бути поділена на частини без шкоди для її господарського призначення (вино, молоко, м'ясо); *неподільна*, яка при поділі на частини втрачає свої властивості і не може служити за своїм початковим призначенням.

Річ *індивідуально визначена* (species) – якимось чином виділена річ (картина, ваза як витвір мистецтва...); річ *наділена родовими ознаками* (genus) – її мінова цінність визначена такими параметрами як вага, міра, кількість.

Неспоживні в процесі користування не знищуються або споживаються (зношуються) непомітно (будівлі, земля, знаряддя праці); *споживні* – згідно з їх призначенням зменшуються або знищуються зовсім.

Головна річ – яка дає назву цілому або така, без якої інша не вживається.

Побічні певним чином залежали від головної речі і підпорядковувалися її юридичному становищу. До побічних речей відносили: *частини речі, приналежність, плоди, витрати*.

Прості – усі частини яких створюють щось фізично зв'язане і однорідне, створене з єдиного матеріалу. *Складні* – складаються із штучно з'єднаних різнорідних речей, які мають між собою матеріальний зв'язок і носять загальну назву (корабель). *Сукупності роздільних речей* матеріально між собою не пов'язані. Сукупність – об'єднана тільки загальною назвою або ім'ям.

Речі в обороті – які були об'єктами приватної власності і об'єктами обороту між окремими особами. *Речі, вилучені з обороту*, які не могли бути об'єктом приватної власності в силу свого специфічного призначення.

Згідно з римським правом панування над речами могло мати *фактичний* або *правовий* характер.

I. Формами фактичного панування були: 1) володіння (possessio) і 2) держання (detentio).

II. Правове панування виражалося у так званих речових правах. До них належали: право власності і права на чужі речі (обмежені речові права) "Речові права на чуже майно" (розділ II книги III ЦК від 16.01.03 р.).

Вважалося, що володіння складають такі два елементи:

- 1) об'єктивний (*corpus possessionis*) – фізичне володіння річчю.
- 2) суб'єктивний (*animus possessionis*) – вольовий елемент – особа вважає дану річ своєю.

Якщо річ перебуває у певної особи, але вона не ставиться до неї як до своєї, то це не є володіння (відсутній суб'єктивний елемент), а держання (*detentio*).

Володіння, яке ґрунтується на праві, є правом власності.

І володілець, і держатель – мали річ фактично, але володілець мав волю володіти річчю від свого імені, не визнаючи над собою влади іншої особи; а держатель має волю володіти від імені іншого.

Держатель міг мати такий захист від чужого імені, тобто через власника (основна відмінність). Володіння від держання відрізняється правовою основою, залежно від того, що є підставою володіння чи держання (чи купівля-продаж чи договір найму).

Види володіння

Критерієм поділу на види було в Римі покладено *спосіб набуття володіння*:

- 1) законне (*possessio iusta*);
- 2) незаконне (*possessio iniusta*).

Види незаконного володіння:

а) незаконне добросовісне ґрунтується на помилковій думці про те, що особа дійсно має право володіти даною річчю (добросовісний володілець не знає, що купив крадену річ);

б) незаконне і недобросовісне. Така особа знає, що не має права володіти річчю (злодій).

Ця різниця в римському праві мала неабияке значення. Добросовісний володілець міг набути за давністю право власності.

У випадку вимоги власника повернути річ недобросовісний володілець відповідав суворіше, ніж добросовісний (останній мав повернути всі наявні плоди на момент пред'явлення позову і одержані прибутки після пред'явлення позову; а недобросовісний – всі одержані прибутки, а також ті, які міг би одержати, але не одержав).

Захист володіння

Для захисту володіння претор мав встановити факт володіння з одного боку і факт порушення володіння – з другого. Існувала презумпція: “Той, хто володіє річчю, має на неї право”.

Захист володіння відбувався в Римі не лише позовами, а й преторськими інтердиктами¹. Види інтердиктів (три групи):

- I. інтердикти, спрямовані на збереження володіння.
- II. інтердикти про поновлення володіння, для повернення втраченого володіння.
- III. інтердикти, спрямовані на встановлення нового володіння.

Похідними володільцями вважалися: 1) особи, яким заставляли речі; 2) особа, якій було передано річ до вирішення спору між двома особами про належність речі.

Суб'єктами володіння могли бути особи, які мали свою власну волю. Отже, не були суб'єктами володіння діти до 7 років, божевільні, юридичні особи.

Об'єкт володіння – тільки тілесні речі, не вилучені з обороту.

Набуття володіння залежало від його виду. Так законне володіння набувалося такими ж способами як і право власності.

Незаконне добросовісне володіння набувалося такими ж способами як і право власності, але право власності до набувача не переходило.

Припинення володіння

Відбувалося

- 1) із фізичною втратою речі *corpis* (тобто фізичне перебування речі в особі);
- 2) втратою бажання володіти річчю *animus* (тобто небажання вважати і відноситись до речі як до своєї);
- 3) загибель речі;
- 4) вилучення речі з цивільного обороту.

Інститут права власності, зокрема приватної власності – центральний правовий інститут правової системи кожної демократичної правової держави.

Зміст права власності. Елементи змісту права власності.

Права, які має власник:

- 1) право володіння (*jus possidendi*);
- 2) право користування (*jus utendi*);
- 3) право розпорядження (*jus abutendi*).

Римляни відносили ще

- право одержання плодів (*jus fruendi*);
- право повернути собі річ від кожного фактичного володільця (*jus*

¹ Інтердикт – один із засобів преторського захисту – наказ про заборону здійснення певних дій.

vindicandi).

Обмеження права власності могли відбуватися підставі закону чи *правочину* разом з появою самої власності чи пізніше, у зв'язку з появою особливого юридичного акту.

Види права власності: *квіритська власність; преторська (бонітарна) власність; власність peregriniv; провінційна власність.*

Способи набуття права власності

Їх римське право ділить на дві групи: *первинні і похідні*

Первинні способи набуття права власності

Первинним спосіб набуття права власності є тоді, коли право власності на певну річ виникає вперше або проти волі іншого власника. Такими є:

а) заволодіння.

б) давність володіння.

Умови набуття права власності за давністю володіння:

1) володіння повинно мати законні підстави

2) добросовісність володільця

3) володіння має бути безперервним протягом всього встановленого часу для набуття права власності за давністю володіння.

в) переробка речі (специфікація).

г) придбання плодів (б/о, вовна, хліб).

д) приріст.

Похідні способи набуття права власності

Цей спосіб полягає в тому, що право власності переходить від однієї особи до іншої за їх взаємною угодою і бажанням та право набувача ґрунтується на праві попереднього власника. Право власності переходить тільки в тому випадку, якщо попередник справді був власником, оскільки ніхто не може передати іншому більше прав, ніж має сам.

Форми похідного набуття права власності

I. Процедура манципації

II. Уступка права

III. Традиція

Способи припинення права власності

- знищення речі (в результаті спожиття, загибелі чи інших причин). Право

- власності припинялось в однієї особи, але не виникало в іншій. Так само
- дерелікція (відмова власника від права на річ, яка йому належить). Але річ не знищується і нею може заволодіти хтось інший. У нього за певних умов може виникнути право власності.
- відчуження. Припинялося право власності на річ у відчужувача і виникало у набувача за договором купівлі-продажу, дарування, міни, надання приданого та ін. Це не просто припинення права власності, а перехід права власності.
- вилучення речі з обігу. Припинялося право власності. Це, наприклад, включення приватної землі до складу державної. Власність не переходила від однієї особи до іншої. Вилучення речі з обороту було причиною припинення права колишнього власника.

Захист права власності

Віндикаційний позов повернення речі з чужого незаконного володіння.

Негаторний позов – для усунення перешкод, які заважають власникові при здійсненні права власності.

Права на чужі речі

Суттю прав на чужі речі є здійснення обмеженого панування над річчю, яка є власністю іншої особи.

Сервітут – право на чужу тілесну річ. Це право, за яким річ крім свого власника служить ще й іншій особі.

Емфітевзис в класичному праві – тривала (100 і більше років) спадкова оренда.

Суперфіцій – буквально: те, що знаходиться на поверхні землі.

Якщо за емфітевзисом земля передавалася під обробку для виробництва сільськогосподарської продукції, то за суперфіцією міська земля передавалася під забудову.

Суперфіцій – довгострокове, відчужене, таке, що переходить у спадщину, право користування чужою землею для забудови.

Заставне право у римському праві різновид права на чужі речі. Але це не є правом користування чужою річчю. Заставне право не допускає можливості користуватися її предметом.

Форми застави:

- 1) фідучіарна застава.
- 2) ручна застава (pignus).
- 3) іпотека (hipoteca).

Тема 6. Спадкове право

Спадкове право – це сукупність правових норм, які встановлюють порядок переходу майна, майнових прав і обов'язків померлої особи (спадкодавця) до її спадкоємців.

Спадкове право у Римі належало до майнових прав.

Спадкодавець – особа, яка залишала спадщину.

Спадкоємець (heres) – особа, яка її отримувала.

Спадщина (heredias) – майно померлого як єдине ціле, сукупність усіх прав і обов'язків.

Форми спадкування в Римі

Спадкування у Римі існувало у двох формах: універсальної наступності (hereditas) і сингулярної наступності (legatum).

При універсальній наступності спадкоємець одним актом одержує всю сукупність прав і обов'язків померлого, в тому числі і такі про існування яких він міг до того і не знати.

При сингулярній наступності певна особа у відповідності з волею померлого або за законом одержує лише окремі майнові права чи частки майна померлого. Видами сингулярної наступності є легат і фідейкамис.

Підставами для виникнення спадкування був закон (lex) і заповіт (testamentum).

Правила співвідношення двох підстав спадкування (за законом і за заповітом):

- 1) спадкування за заповітом могло поєднуватися з необхідним спадкуванням;
- 2) спадкування за заповітом виключало спадкування за законом, але поступалося місцем необхідному спадкуванню.
- 3) якщо призначалося кілька спадкоємців, з яких хтось відмовився від прийняття спадщини, то його частка розподілялася між іншими спадкоємцями за заповітом (так зване "право збільшення").
- 4) якщо за заповітом передавалася тільки частина майна, то й друга частина переходила до спадкоємців за заповітом, а спадкування за законом відхилялось.

Спадкування за заповітом (поняття, умови дійсності заповіту)

Заповіт (testamentum) – односторонній акт, розпорядження особи щодо свого майна на випадок смерті з обов'язковим призначенням спадкоємця.

Умови дійсності заповіту:

- 1) правоздатність спадкодавця;
- 2) вимоги щодо форми заповіту;
- 3) призначення спадкоємця.

Допускали призначення спадкоємця з певною умовою. Спадщина відкривалася не в момент смерті спадкодавця, а з настанням цієї передбаченої умови.

Допускали також призначення запасного спадкоємця.

Спадкодавець міг писати спадкове розпорядження на випадок смерті, не призначаючи конкретного спадкоємця. Але це вже не був заповіт, а розпорядження щодо передачі різних часток майна (речей) різним особам. Такі розпорядження мали назву *кодицилів* і були звичайно, додатком до заповіту. Таким чином кодицил – спадкове розпорядження на випадок смерті про передачу різних часток майна різним особам без призначення конкретного спадкоємця.

Випадки визнання заповіту недійсним.

- 1) *capitis diminutio* спадкодавця;
- 2) якщо спадкоємець втрачає право спадкувати або вмирає раніше від спадкодавця;
- 3) якщо спадкодавець ліквідує свій заповіт (шляхом заяви у суді або перед трьома свідками);
- 4) якщо буде складений новий заповіт (то попередній автоматично втрачає силу).

Принципи римського спадкового права

- 1) свобода заповіту, які згодом була обмежена на користь кровних родичів;
- 2) спадкування за заповітом виключало спадкування за законом, але поступалося місцем необхідному спадкуванню;
- 3) незважаючи на заповіт обов'язкова частка надавалася дітям і тому з подружжя, який пережив померлого, тобто, ці особи мали право на обов'язкову частку; виступають як необхідні спадкоємці, чие право на спадщину захищається у судовому порядку;
- 4) при спадкуванні за законом (за преторським правом) було встановлено право на спадкування в порядку певної черговості залежно від ступенів кровного споріднення;
- 5) наступність спадкування (означає, що при відсутності близьких родичів спадкує наступний клас, а не як за *jus civile*, коли в такому випадку спадщина визнавалася вимороченою і переходила до держави);
- 6) універсальне наступництво – разом з майном переходять і права та обов'язки спадкодавця;
- 7) надзвичайного спадкування.

Спадкування за законом наставало за умов:

- відсутності заповіту;
- якщо заповіт визнаний недійсним;

- якщо спадкоємці, вказані у заповіті, померли до відкриття спадщини або відмовилися від спадкування.

Прийняття спадщини

Спадщина відкривалась у момент смерті спадкодавця. А з відкриттям спадщини для зацікавлених осіб виникало право її набуття.

Умовами, необхідними для прийняття спадщини, були:

- 1) здатність покликаних спадкоємців прийняти спадщину;
- 2) виразити певним чином свою волю про це.

Способи вираження волі на прийняття спадщини:

- 1) заява про бажання прийняти спадщину (усна, письмова) у довільній формі, але при свідках;
- 2) фактичний вступ в управління спадщиною, тобто вираження своєї волі конкретними діями.

Вступ у спадщину означав, що спадкоємець прийняв на себе все майно, всі обов'язки спадкодавця, тобто прийняв не тільки права, майно, але й обов'язки.

Надзвичайне спадкування

- 1) спадкування дітей від конкубіни та
- 2) спадкування того з подружжя, який пережив іншого.

Форми сингулярної наступності

Легат – розпорядження для спадкоємця (яке містилося в заповіті) про надання будь-якої майнової вигоди за рахунок спадкового майна третій особі. Об'єктом легату – є будь-яке майнове благо.

Фідеїкоміс – неформальний легат; міг бути покладений і на спадкоємців за законом; міг бути складений як до, так і після складення заповіту (у формі додаткового до заповіту розпорядження).

Тема 7. Загальне вчення про зобов'язання і договір

В Римі зобов'язання оформляли (були формою майнових відносин), а також застосовувались як спосіб покарання у випадку порушення особистих чи майнових прав.

В римському праві зобов'язання називалися *obligatio*. Зобов'язання – правовий зв'язок двох осіб – кредитора (*creditor*) і боржника (*debitor*), в силу якого кредитор має право вимагати, а боржник зобов'язаний щось зробити, дати, надати кредиторіві, утриматись від вчинення певних дій.

Змістом зобов'язання є право кредитора і відповідний обов'язок боржника – права і обов'язки сторін.

Предметом зобов'язання є дія або бездіяльність, які мають юридичне значення, породжують правові наслідки.

Види зобов'язань:

- за критерієм розподілу прав і обов'язків між сторонами зобов'язання поділяють на односторонні і двосторонні. Якщо в двосторонніх зобов'язаннях права і обов'язки розподіляються рівномірно між сторонами, то зобов'язання називаються синалагматичними.
- за підставами виникнення зобов'язання поділялися на такі, що виникали з договору, ніби з договору, з делікту, ніби з делікту.
- зобов'язання, забезпечені позовним захистом – цивільні або преторські; не забезпечені позовним захистом – натуральні.
- зобов'язання подільні і неподільні.
- роздільні зобов'язання (альтернативні).
- зобов'язання родові та видові.
- зобов'язання також поділяються на активні і пасивні, на дольові і солідарні.

Правомірні дії, спрямовані на досягнення певного правового результату, тобто на виникнення, зміну або припинення прав і обов'язків, називаються правочинами.

Сторони в зобов'язанні. Заміна сторін

Зобов'язання носили особистий характер і у такі правові відносини не можна було вступати через представника.

У зв'язку з тим, що в зобов'язанні брало участь кілька осіб боржників чи кілька осіб кредиторів, чи кілька осіб кредиторів з одного боку і кілька боржників – з другого, то виникали зобов'язання дольові і солідарні. Якщо виступало декілька кредиторів, то зобов'язання – активне; декілька боржників – пасивне.

У дольовому зобов'язанні кожен з боржників ніс відповідальність тільки за ту частину боргу, яка припадала на його частку.

Солідарні – при яких кредитор мав право вимагати від будь-кого з кількох боржників виконання зобов'язання в повному обсязі.

Заміна сторін у зобов'язанні:

новація, яка полягала в тому, що за погодженням з боржником кредитор передавав своє право вимоги третій особі (з її згоди).

цесія – це перенесення права вимоги кредитора на іншу особу без погодження з боржником.

Виконання зобов'язання

Звичайним способом припинення зобов'язання було їх виконання.

Існували також вимоги, які були обов'язковими.

- I. Платіж (*solutio*).
- II. Зобов'язання вважається виконаним за умови, що це виконання прийняв сам кредитор.
- III. Виконання має відповідати змісту зобов'язання.
- IV. Місце виконання.
- V. Час виконання.

Зобов'язання не виконане в обумовлений строк вважалось невиконаним. Виконане, але із запізненням (простроченням) – неналежно виконане.

Наслідком невиконання або неналежного виконання зобов'язання – обов'язок боржника повернути кредиторіві заподіяну ним шкоду.

Забезпечення зобов'язань

Правові засоби забезпечення виконання зобов'язань: застава, завдаток, неустойка, інтерцесія.

Договір – одна із підстав виникнення зобов'язань

Договір (*contractus*) – двостороння угода двох або більше осіб, спрямована на досягнення певного правового результату – здійснення певної дії або утримання від неї.

Обов'язковою ознакою договору є позовний захист (*actio*). Тому розрізняють контракти і пакти.

Пакти – неформальні угоди, які не мали позовного захисту і юридичного значення.

Контракти – формальні угоди, які визнавалися приватним правом і забезпечувалися позовним захистом.

З часом склалась система контрактів, які були поділені на чотири групи за способом укладення:

- 1) вербальні (словесні) «*verba*» – слово;
- 2) літеральні (письмові) «*literae*» – буква;

- 3) реальні (res – річ, передача речі);
- 4) консенсуальні (consensus – угода, досягнення згоди).

Вони починали діяти:

перші – з моменту усної домовленості;

другі – з моменту укладення письмової угоди;

треті – з моменту передачі речі;

четверті – з моменту досягнення згоди взагалі.

Згодом певні умови забезпечуються позовним захистом і виникає нова група договорів – безіменні. Найпоширенішими з них є міна, оцінний договір.

Види договорів

Строгого права

Доброї совісті

Договори односторонні і двосторонні.

Платні – коли майнову вигоду мають обидві сторони (купівля-продаж).

Безоплатні – тільки одна сторона (безпроцентна позика).

Дискретний – кауза (мета) ясна.

Абстрактний – не чітко виражена мета (causa) при новації.

Формальні – коли законом вказано на конкретні вирази волі (передбачена манципація).

Неформальні – не вказано (консенсуальні, контракти).

Умови дійсності договору в римському приватному праві

Обов'язковими умовами є такі:

- 1) наявність волі сторін, спрямованої на укладення договору;
- 2) законність договору;
- 3) дотримання форми договору;
- 4) визначеність змісту договору;
- 5) мета (предмет) договору і можливість її досягнення.

Зміст договору

Елементи, які склали зміст договору могли бути: істотні (необхідні); звичайні; випадкові.

I. суттєві (істотні), без яких нема самого договору

- II. випадкові елементи договору (з'являються в договорі лише за бажанням обох сторін).
- III. звичайні елементи, без яких договір не втрачав юридичної сили.

Порядок укладення договору

Для укладення договору потрібна пропозиція – оферта з одного боку і – акцепт – прийняти її – з другого.

Тема 8. Окремі види договорів

Консенсуальні контракти

Види консенсуальних контрактів: *купівля-продаж, найм, доручення, товариства.*

Договір купівлі-продажу – консенсуальний контракт, згідно з яким продавець зобов'язується передати покупцеві у власність якусь річ, товар, а покупець зобов'язується заплатити продавцеві певну грошову суму.

Договір найму: найм речей; найм послуг або робочої сили вільної людини; замовлення (підряд).

Договір найму речей – одна сторона (наймодавець) зобов'язується надати іншій стороні (наймачеві) річ у тимчасове користування, і наймач зобов'язується сплатити за користування річчю певну винагороду, а після закінчення договору передати річ наймодавцеві. Найм плодоносний називається орендою.

Договір найму послуг або робочої сили – консенсуальний контракт, за яким одна особа (найнятий) віддає в розпорядження іншій особі (наймачеві) свою робочу силу, свою працю за певну винагороду.

Договір підряду (або замовлення) – консенсуальний контракт, за яким одна сторона (підрядник) бере на себе зобов'язання виготовити для іншої (замовника) певну річ за грошову винагороду.

Договір доручення, за яким одна особа (довіритель) доручає іншій особі (довіреному) виконання якоїсь справи або цілої низки справ.

Договір товариства – договір, за яким дві або більше осіб погоджувалися спільно брати участь у досягненні якоїсь мети, дозволеної правом, корисної суспільству і самим товаришам, які брали у ньому участь.

Реальні контракти

Види реальних контрактів у Римі: *позика, позичка, поклажа, застава.*

Позика – реальний контракт, при якому одна сторона (кредитор або позикодавець) передає іншій стороні (боржнику або позикоодержувачу) речі, визначені родовими ознаками (гроші, зерно, вино) у власність із зобов'язанням повернути кредитору в тій же кількості й такого ж роду та якості у встановлений строк або на вимогу.

Позичка – договір про надання речей у безоплатне користування – реальний контракт, за яким одна сторона (позичкодавець) дає іншій стороні (позичкоодержувачу) якусь індивідуально визначену річ у тимчасове і безоплатне користування, зобов'язуючи позичкоодержувача повернути цю ж саму річ позичкодавцю в повній цілості.

Договір поклажі – договір, згідно з яким одна особа (поклажодавець, депонент) передає іншій (поклаженаймачеві, депозитарій) на безоплатне збереження якусь рухому річ з правом повернення за першою вимогою.

Тема 9. Вчення про позов

Процес переходу від приватної розправи до державного суду відбувався поступово і пройшов такі етапи:

- I. система регламентації приватної розправи, шляхом встановлення певного порядку застосування насильства до кривдника;
- II. система викупів;
- III. передача справи захисту права органам держави.

Досудові способи захисту порушених прав:

- 1) гарантія, яку дає одна особа іншій, в тому, що вона виконає існуючий обов'язок (гарантія добровільна або примусова);
- 2) право утримання речі до задоволення власником вимог кредитора;
- 3) секвестр (заборона; обмеження накладене на користування майном) – передача речі третій особі до вирішення спору між двома сторонами із зобов'язанням віддати її тому, кому вона буде присуджена.

Суди здійснювали правосуддя у *судовому процесі*.

1. сторони в цивільному процесі – позивач і відповідач
2. позивач – особа, яка звертається з позовом до суду за захистом свого порушеного майнового права.
3. відповідач – особа, до якої пред'явлено позов.
4. позов (*actio*) – вимога позивача, звернена до суду, про надання захисту порушеному майновому праву.

Стадії римського цивільного процесу: *ius* та *iudicium*.

Суди

Спори могли також вирішувати *арбітрами*, які розглядали спори між сусідами та родичами за місцем знаходження спірного майна. Рішення арбітра ґрунтувалися на власному розсуді.

Рекуператорними судами розглядали спори між римськими громадянами і переґрінами. До його компетенції належало також застосування кримінальних покарань, якщо в ході розгляду цивільного спору було виявлення вчинення злочинних дій.

Суд колегією із 105 чоловік (по 3 чол від кожної триби). Колегія ділилася на секції, де розглядалися справи про право власності, спадкування та ін.

Види процесу

Види (форми) процесу при вирішенні приватно-правових спорів:
I. легісакційний; II. формулярний; III. екстраординарний.

Основні частини преторської формули:

1. призначення судді.
2. формулювання позовної вимоги.
3. виклад підстав.
4. припис судді.

Додаткові частини преторської формули:

1. ексцепція.
2. прескрипція.

Особливі засоби преторського захисту порушених прав

- I. *Введення у володіння*. Претор на прохання зацікавленої особи у зв'язку з можливими в майбутньому збитками або неможливістю здійснити своє право, вводив таку особу у володіння майном або річчю іншої особи.
- II. *Інтердикт* (заборона) – накази претора з приводу заборони здійснення певних дій, а *декрет* (наказ претора) – давали розпорядження про здійснення певних дій. Порушник наказів претора міг бути засуджений до сплати певної грошової суми.
- III. *Преторські стипуляції* (*stipulatio*). Претор давав вказівку сторонам укласти між собою словесний договір (*stipulatio*), метою якого було закріпити право кредитора, яке без *stipulatio* не могло бути захищене.

IV. *Повернення сторін у попереднє положення (restitutio in integrum)*
застосовувалося при потребі захисту приватних прав проти суворої дії закону.

Умови застосування реституції:

- наявність шкоди;
- законні підстави (неповноліття (до 25 р.); угода укладена шляхом обману, погрози, помилки; зміна сімейного стану; раптова відсутність однієї із сторін з поважних причин);
- своєчасна заява (строк для подачі заяви про реституцію до Юстиніана – 1 рік; при Юстиніані – 4 роки після настання юридичного факту, який дав підставу для застосування реституції).

Види позовів

Речовий позов. Речові позови поділяють на *віндикаційні* та *негаторні*.

Особистий позов.

Також були позови

- строгого права (*actio stricti juris*).
- позови справедливості (*actio bonae fidei*).
- позови за аналогією (*actio utilis*).
- позов з фікцією (*actio ficticia*).
- позови для поновлення порушеного майнового права.
- штрафні позови.
- позови, спрямовані на відшкодування заподіяних збитків та покарання відповідача.

Позовна давність – строк, протягом якого особа може звернутися за захистом свого порушеного права

Обставини, які *переривають* перебіг строку позовної давності:

- 1) у випадку подачі позову;
- 2) у випадку підтвердження боржником свого боргу.

Із перериванням збігу строку позовної давності він починає текти спочатку.

Зупинка збігу строку позовної давності тільки на деякий час зупиняє її сплив. А після усунення обставин (далі наведених) продовжує спливати. До строку, який збіг до зупинки збігу строку позовної давності, додається новий, який сплив після зупинки. В сумі він не повинен перевищувати загального строку позовної давності.

Обставини, які зупиняють збіг строку позовної давності:

- 1) воєнні дії
- 2) епідемія

3) стихійне лихо

4) коли особа неповнолітня і не здатна пред'явити позов.

Наслідком пропуску строку позовної давності є втрата права пред'явити позов. Право існує, але не має захисту з боку держави. Такі зобов'язання називають *натуральними*.